

RECENZJE

oraz ogromna wiedza i doświadczenie o. prof. Maurice'a Gilberta sprawiają, że pozostaje on wzorem i mistrzem dla wielu, tak jak dawniej byli nimi ci, którzy nauczali w szkołach mędrców czasów biblijnych.

Barbara Strzałkowska, Warszawa

J. K. AITKEN (red.), *The T&T Clark Companion to the Septuagint*, Bloomsbury T&T Clark, London-New Delhi-New York-Sydney 2015, ss. XXX + 592.

Wśród pomocy o charakterze wprowadzającym i podręcznikowym stanowiących warsztat współczesnego biblisty są coraz liczniejsze pozycje dotyczące Septuaginty. Do takich z pewnością można zaliczyć najnowszą książkę pod redakcją J. K. Aitkena: *The T&T Clark Companion to the Septuagint*, wydaną jesienią 2015 r., stanowiącą wprowadzenie do poszczególnych ksiąg Biblii Greckiej. Ma charakter podręcznikowy, ale oparta jest na najnowszych wynikach badań i szerokiej wiedzy autorów poszczególnych tekstów. Niektórzy od lat zajmują się daną księgą, którą opracowywali do omawianej publikacji: jak C. E. Cox (w przypadku greckiej Księgi Hioba), Ph. Hugo (zajmujący się 1-2Sm; czyli według nazewnictwa LXX – 1-2 Krl), J.-M. Auwers (od LXXPnp) czy w końcu sam redaktor książki, J.K. Aitken (który opracował w książce greckie księgi: Psalmów, Koheleta, Mądrości i Przysłów – tę ostatnią we współpracy z L. Cuppim – a także Modlitwę Manassesą). J.K. Aitken specjalizuje się także w badaniach m.in. nad tekstem i językiem LXX (w 2015 r. współredagował także książkę zatytułowaną: *Biblical Greek in Context*, red. J. Aitken, T.V. Evans; Peeters, Leuven 2015).

Wśród grona specjalistów opracowujących poszczególne księgi znaleźli się mniej i bardziej znani badacze LXX, także bibliści młodszego pokolenia; w kolejności opracowywanych ksiąg, obok już wymienionych także: M.W. Scarlata, A. Salvesen, A. Voitila, T.V. Evans, L. Perkins, M.N. van der Meer, Ph.E. Satterthwaite, E. Bons, T.M. Law, R. Good, H.M. Patmore, R. Glenn Wooden, C. Boyd-Taylor, J. Corley, L. Stuckenbruck, S. Weeks, D.S. Williams, F. Shaw, S. Raup Johnson, R.J.V. Hiebert, J.-M. Auwers, B.G. Wright, D. Pevarello, J.M. Dines, Abi T. Ngunga, J. Schaper, A.G. Shead, D. Ryan, K.J. Youngblood, K. Hauspie, R.T. McLay, L. Lahey.

Książka, w założeniu jej redaktora i pomysłodawcy – J.K. Aitkena, zrodziła się z wieloletniego pragnienia, by opracować podręczną pomoc do każdej z ksiąg Biblii Greckiej, jak zaznaczał: „Łatwą w użytkowaniu zarówno dla ekspertów i biblistów, jak i dla szerszego grona, np. studentów” (s. IX). Zadanie to nie było proste, ponieważ, choć badania nad Septuagintą są obecnie bardziej popularne niż kiedykolwiek wcześniej, to wciąż za mało jest ekspertów dla wielu spośród ksiąg LXX (s. IX). Z tego powodu, jak zauważa (bardzo uczciwie) redaktor, książka jest nierówna: jedne księgi opracowane są dokładniej, inne – mniej szczegółowo. Książka jest swoistym przewodnikiem po aktualnym stanie badań nad poszczególnymi częściami LXX, ukazującym zarazem obszary wciąż mało przebadane.

Po krótkiej przedmowie (*Preface*; s. IX-X), następuje wykaz skrótów (*Abbreviations*; s. XI-XX), a także krótkie biografie wszystkich autorów, w kolejności alfabetycznej (*Contributors*; s. XXI-XXVI), a po nich krótki słowniczek najważniejszych terminów (*Glossary*; s. XXVII-XXX). Następnie kilkunastokrotowe wprowadzenie (*Introduction*; s. 1-12) ukazuje najważniejsze tematy związane z Septuagintą w ogóle: odpowiada na pytanie, czym jest Biblia Grecka; ukazuje jej wartość dla studiów biblijnych; krótko omawia genezę i dzieje powstania; a następnie rękopisy i stan tekstu LXX; wydania krytyczne i współczesne przekłady; a także obecny stan badań nad Septuagintą. Na końcu wprowadzenia (s. 9-12) podana jest podstawowa bibliografia dotycząca LXX.

Po tych wstępnych informacjach następują opracowania poszczególnych ksiąg, począwszy od Księgi Rodzaju, a skończywszy na Księdze Daniela i – osobno – jej greckich dodatkach (s. 13-567). Całość wieńczy obszerny indeks miejsc biblijnych (*Index of Biblical References*; s. 568-592).

Księgi omawiane są zgodnie z kolejnością ksiąg w kanonie LXX: po omówionych księgach Tory (Rdz, Wj, Kpł, Lb, Pwt), omówione są księgi historyczne: Joz, Sdz, Rut, 1-2Krl (=1-2Sm), 3-4Krl (=1-2Krl), 1-2Krn, 1Ezd, 2Ezd(=Ezd-Ne), Est (wraz z greckimi dodatkami do księgi), Jdt, Tb, 1Mch, 2Mch (omówione osobno), 3Mch, 4Mch; a następnie księgi poetyckie i mądrościowe: Ps, Modlitwa Manassesza (Ody 12), Prz, Koh (Eklezjastes), Pnp, Hi, Mdr, Syr (Eklezjastyk), Psalmi Salomona; oraz księgi prorockie: Dwunastu Proroków (prorocy mniejsi), Iz, Jr, Ba, Lm, List Jeremiasza (=Ba 6), Ez, Dn, oraz osobno omówione greckie dodatki do Dn.

Warto zwrócić uwagę, że kolejność ksiąg odzwierciedla dokładnie kanon LXX taki, jak choćby obecny w wydaniu krytycznym A. Rahlfsa. Omawia się także w związku z tym księgi, których nie ma w innych kanonach ksiąg

Starego Testamentu, a które są obecne w kanonie LXX. Są w niej więc omówione nie tylko księgi deuterokanoniczne (obecne w kanonie katolickim, nieobecne np. w kanonie protestanckim, nie wspominając o Biblii Hebrajskiej): Jdt, Tb, 1-2Mch, Mdr, Syr, Ba; ale także te księgi, które nie weszły do kanonu Biblii w Kościele Katolickim (jak 1Ezd, 3Mch i 4Mch, Modlitwa Manassesesa, Psalm Salomona – uznawane przez katolików za księgi apokryficzne).

Zastanawia także, w kontekście tak szczegółowego omawiania poszczególnych ksiąg, że księgę Dwunastu Proroków potraktowano tak, jak w posiadanych obecnie najstarszych rękopisach: łącznie – tak czynią również współczesne przekłady LXX (np. *New English Translation of the Septuagint* – NETS, z 2007 r. czy *Septuaginta Deutsch* – SeptDeutsch, z 2009 r.), ale już Pięcioksiąg czy Księgi Machabejskie (wszystkie cztery), a nawet księgi „Jeremiaszowe” (Jr, Ba, Lm) czy Księga Daniela (wraz z dodatkami) – omówione zostały osobno. Dobrze byłoby opracować w ten sposób także poszczególne księgi mniejszych proroków, ponieważ, choć czytano je razem i ich grecki przekład wyszedł najprawdopodobniej z jednej szkoły, to jednak każda z nich ma pewne cechy charakterystyczne, charakterystyczne wątki, zmiany i interpretacje, o których warto byłoby choćby wspomnieć.

Każda księga grecka jest w omawianej książce opracowana według tego samego schematu: podane są wydania krytyczne jej tekstu greckiego – wszystkie, jakie są dostępne i opracowane dla danej księgi – oraz dostępne współczesne przekłady; ogólna charakterystyka danej księgi w LXX; czas i miejsce jej powstania; język (w tym charakterystyka słownictwa i semantyki) danej księgi; charakterystyka przekładu i kompozycja tekstu księgi; kluczowe teksty i krytyczne problemy; ideologia (ciekawe, że nie używa się w książce terminu „teologia”, a odniesienia „ideologiczne” nawiązują przede wszystkim do klasycznej filozofii greckiej, odnajdowanej na kartach niektórych ksiąg LXX) oraz krótka egzegeza danej księgi; historia recepcji danej księgi (np. u Ojców Kościoła czy w pismach żydowskich). Każda omawiana księga ma na końcu podaną podstawową i aktualną (na rok 2015!) bibliografię dotyczącą zagadnień z nią związanych.

Tak, jak zaznaczył redaktor w przedmowie, rzeczywiście nie wszystkie księgi opracowane są na jednakowym poziomie. Wyróżniają się szczególnie opracowania ksiąg: Wj, Pwt, Sdz, 1-2Krl (=1-2Sm), 3-4Krl (=1-2Krl), Est, Jdt, Tb, 2Mch, Prz, Koh, Pnp, Hi, Jr, Ba, Lm. Ale nawet w krócej opracowanych księgach LXX czytelnik znajdzie wiele wprowadzających informacji i otrzymuje do ręki kompetentne źródło podstawowych danych na temat poszczególnych ksiąg LXX. Może także przekonać się, które pola są

jeszcze do głębszego przebadania. To obecnie, obok krótkich wprowadzeń do poszczególnych ksiąg zawartych zwłaszcza we wspomnianych NETS i SeptDeutsch (wraz z dwutomowym komentarzem w języku niemieckim) oraz krótkich opracowaniach w innych ogólnych wprowadzeniach do LXX, jedyne całościowe i podstawowe źródło informacji na temat poszczególnych ksiąg Biblii Greckiej (nie wliczając w to oczywiście szczegółowych badań nad wybranymi tekstami; niejednokrotnie wyliczonych w podanej w książce bibliografii).

Wysoka jest, niestety, cena publikacji (ok. 170 dolarów; a wersja elektroniczna w pdf – ok. 130 usd), zwłaszcza gdy porównamy ją z jakością wydania, które – choć jest w twardej oprawie – to jednak w środku łamanie przypomina raczej prosty skrypt. Podobne jednak ceny miały inne książki z cyklu „T&T Clark Companion” (np. *T&T Clark Companion to Liturgy*, red. A. Reid, 2015). Mimo kosztów pozycja ta powinna być obowiązkowa dla tych, którzy zajmują się badaniami nad LXX lub po prostu interesują się podjętą w publikacji problematyką. Choćby jako wstęp do dalszych, pogłębionych badań danej księgi w greckiej tradycji. Trzeba tę publikację wziąć pod uwagę prowadząc studium danej księgi LXX, tym bardziej że uwzględnia najnowsze odkrycia i interpretacje.

Barbara Strzałkowska, Warszawa

Paolo ASOLAN, *Il santo viaggio. Appunti di pastorale del pellegrinaggio*, Collana Strumenti 16, Lateran University Press, Città del Vaticano 2013, ss. 178.

Na przełomie XX i XXI w. nasilił się, w stopniu dotychczas nieznanym, chrześcijański ruch pielgrzymkowy. Różni się on od masowo uprawianej turystyki, również turystyki religijnej, przede wszystkim tym, że ma mocne umiejscowienie kościelne, sprzyjające rozwijaniu i pogłębianiu wiary w Jezusa Chrystusa. Do jego rozwoju przyczyniło się upowszechnienie komunikacji lotniczej, pozwalającej dotrzeć w ciągu kilku, najdłużej kilkunastu, godzin do odległych geograficznie krajów, miejsc świętych i sanktuariów. Nie trzeba udowadniać, że ma to ogromny wpływ na charakter i kierunki współczesnego duszpasterstwa, a tym samym także na kształt nowej ewangelizacji.